

Валерій Солдатенко,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
заслужений діяч науки і техніки України,
головний науковий співробітник Інституту
політичних і етнонаціональних досліджень
імені І. Ф. Кураса Національної академії
наук України

УДК 340.0 (477) : 930

«Коротке інтермецо» гетьмана Павла Скоропадського (до питання про політико-правову оцінку та історичну долю Української Держави 1918 р.) (частина четверта)*

До чого могла привести ймовірна перспектива втілення в життя «федеративної грамоти» П. Скоропадського?

Можна, за великим рахунком, погодитись із висловлюванням одного з найобізнаніших фахівців з біографією і творчим спадком П. Скоропадського Я. Пеленського: «Найбільш контраверсійний вчинок, який вплинув негативно на образ гетьмана і Гетьманату і, безсумнівно, спричинився до табуїзованого підходу до питань, пов'язаних з його особою і добою, це проголошення грамотою від 14 листопада 1918 року федерації з Росією і потреби створення «всеросійської федерації» [1, с. 22-23].

Автор доволі детально розібрався в тому, що П. Скоропадський не лише в час гетьманування, а й пізніше, та практично ніколи «не був переко-

наним самостійником» [1, с. 23]. Історик цитує для переконливості самого гетьмана, який стверджував: «Звичайно, самостійність, якої тоді (тобто в 1918 р. – В. С.) доводилося суворо дотримуватися через німців, що твердо на цьому наполягали, для мене ніколи не була життєвою (підкреслено мною – В. С.), але я думав – та як би воно так і було – німці змінили б свою політику в бік федерації України з Росією» [1, с. 23].

П. Скоропадський добре знав, що і державне керівництво Антанти рішуче налаштоване проти самостійності України, а тому орієнтувався на федерацію України з Росією [1, с. 24-25].

Можна наводити ще немало свідчень прихильності П. Скоропадського до принципу федералізму у принциповій орієнтації на майбутні

* *Продовження.* Початок статті див.: «Публічне право». 2018. № 2; №3; №4.

стосунки з Росією. Однак, навряд чи це виправдовує його фатальне рішення вступити на шлях реалізації внутрішніх переконань у листопаді 1918 р.

З одного боку, гетьман начебто й завбачливо робив кроки до забезпечення приязних стосунків з лідерами нерадянської Росії. Він, не особливо афішуючи свою позицію, на ділі сприяв істотному посиленню «білого руху» на Дону. Туди безперешкодно переїхала половина царських офіцерів, які зібрались на початку року в Києві. З 30 тисяч на осінь тут залишилося ледь 15 тисяч [2, с. 298-300; 1, с. 24].

Вочевидь, не можна було не враховувати, що на рубежі 1917-1918 рр. офіцерство через неприхильність до національної державності України, навіть офіційно задекларованої федеративною частиною Росії, зайняло позицію нейтралітету у двобої гайдамаків з червоногвардійцями. З тієї ж причини значна частина перебазувалася впродовж року на білоказачий Дон. Серед тих, хто залишався, небагато було прихильників Української Держави.

І чим ясніше восени 1918 р. вимальовувалася невтішна перспектива для Української Держави, тим активніше П. Скоропадський та його оточення з кадетського, єдинонеділимського табору заходилися реалізовувати приховувану до того ідею. Українська держава виступила ініціатором об'єднання нерадянської Росії – Дону, Кубані, Кавказу, Криму й Добровольчої армії. Всіх їх представників спеціальною телеграмою було запрошено надіслати на спеціальну конференцію до Києва з метою погодження дій, які мали б «полегшити» спільну долю. На Добровольчу армію гетьман покладав особливо великі надії, оскільки упродовж всього періоду свого правління таємно й відкрито сприяв «білому руху». Однак керівництво «добровольців недвозначно заявило, що не потерпить жодних претензій будь-яких національно-державних одиниць на існування –

всі вони мають розчинитись у «єдиній і неділимій»» [3, с. 402].

Як і наприкінці 1917 р., на заклик офіційного Києва відгукнувся лише Отаман Всевеликого війська Донського. Тільки тепер це був не О. Каледін, а П. Краснов. З листопада на станції Скороходово відбулася таємна зустріч двох царських генералів – П. Скоропадського і П. Краснова, які не просто швидко порозумілися, а й домовилися, що саме Українська Держава розпочне процес відродження «єдиної Росії», що означало початок одночасного знищення української державності. П. Краснов сам поспішив розсекретити угоди, які хотіли до часу не робити надбанням громадськості. Це нанесло могутнього удару по авторитету П. Скоропадського, відразу дезавувало його українську риторику. Втім останнє не надто бентежило прихильників правого курсу. 6 листопада на з'їзді земельних власників міністр внутрішніх справ В. Рейнбот заявив, що уряд і надалі дотримуватиметься політики, вигідної великим землевласникам, тобто переважно неукраїнцям. А прийнята резолюція носила цілком визначений антиселянський характер, отже знову-таки – антиукраїнський. Навіть частина делегатів з'їзду на чолі з П. Коваленком, що й до того виявляла певні незгоди з керівництвом організації, вийшла з союзу і приєдналася до хліборобів-демократів [4, с. 172, 177].

Восени 1918 р. дедалі відвертіше проти української державності почали виступати промонархічні російські кола, яким у свій час П. Скоропадський надав притулок в Україні. Значним впливом серед них користувався «Київський національний центр», який ставив своїм завданням боротьбу з українською державністю, підтримку Добровольчої армії та інформування сил Антанти про стан справ в Україні. Свою діяльність представники центру до часу обмежували публічними виступами, а також зверненнями до керівництва Антанти та до Денікіна.

На відміну від центру, рішучий план боротьби з українською державністю розробляла «Спілка відродження України». Її ядро склали колишні царські генерали, які планували здійснити військовий переворот в Україні, заарештувати П. Скоропадського та проголосити нову російську владу.

Керівництво Української держави знало про діяльність цих політичних груп та організацій, але не звертало на них належної уваги. Пояснюється це тим, що значній частині урядовців держави були близькі програмні положення російських консервативних течій. Поряд з цим Павло Скоропадський вірив у практичне безсилля цих організацій та до останніх днів свого правління прагнув створити спільний антибільшовицький фронт.

Гетьман вів себе надто непослідовно, вкрай суперечливо, зрештою – елементарно необачно. Він зізнався, що «російське товариство (маються на увазі російські політики й військові, що знайшли притулок у Києві – В. С.), всі ті союзи, які під прикриттям України утворились у нас, особливо в цей період, виявляли свою діяльність. Лейтмотивом було «Entente-а перемогла», вона негайно прийде і відновить Росію, єдину, неподільну, велику, спрямування буде буржуазне, відновлення монархії. Коли їм ставилося питання: чому це буде, вони відповідали Entente-а хоче повернення мільярдів, виданих «взаємобразно» Росії. Ніякі доводи противника їх думки не брались ними до уваги.

Мила Україна, яку вони ще так недавно любили і куди прагнули, як в обітовану землю, стала їм ненависна: «Вона буде знищена без залишку». Це мені особисто сказав один досить безобідний чоловік, який приходився мені навіть трохи родичем, далеко не правий...» [18, с. 297-298].

Отже, навряд чи було б вірним припускати, що П. Скоропадський не знав про настрої російських полі-

тиків, що заповнили Київ, і обов'язково мав враховувати це в здійснюваному курсі.

В умовах різкого наростання антигетьманських настроїв і пошуку бодай якоїсь підтримки П. Скоропадський зробив спробу продемонструвати свою «лояльність» до українства. 9 листопада за його особистим розпорядженням з Лук'янівської в'язниці було звільнено діячів українського руху – С. Петлюру, М. Порша, Ю. Капкана. Можливо й мають рацію ті дослідники, які вважають поведінку гетьмана в даному разі необачною. П. Скоропадський, буцімто сподівався, що як звільнені політики, так і ті, які гуртувалися в опозиційному УН-Союзі, не зважаться на заклик до повалення його влади [4, с. 178].

І все ж, мабуть, можна знайти більше підстав для кваліфікації такого кроку вимушеним (тиск національно-демократичних сил в цьому питанні надзвичайно посилювався), а разом з тим – і своєрідним маневром, розрахованим на пониження суспільної напруги.

Прикметний і ще один момент – 9 листопада 1918 р. – це день серйозних вагань П. Скоропадського, можна сказати й більше – день, який він сам вважав останнім днем свого Гетьманства [2, с. 303].

Саме тоді глава Української Держави отримав від посла в Берліні Ф. Штейнберга докладний звіт про революцію в Німеччині і прокламацію УНС про скликання на 17 листопада Українського Національного Конгресу. Варто звернути увагу на оцінку гетьманом тогочасного моменту. Він вагався щодо прийняття одного з двох можливих рішень. Перше – «стати на чолі українського руху, постаравшись захопити все в свої руки» [2, с. 303].

Отже, П. Скоропадський тим визнавав, що до того часу (до 9 листопада 1918 р.) він був поза українським рухом. Рівною мірою український рух був переважно поза державною будовою, яка іменувалася гетьманщиною). Цікаво, що в розмові з

О. Палтовим – прихильником «підпорядкування» гетьману українського руху через той же конгрес, П. Скоропадський висловив невіру в запропонований варіант.

За великим рахунком така позиція цілком логічна й переконлива. Якщо в момент, коли гетьманська влада, оперта на багнети окупантів, видавалась непорушною, не вдалося не те що приборкати українські демократичні сили, а домогтися будь-якими посулами наближення їх до себе, то що вже й говорити про подібні розрахунки за кардинальної зміни ситуації.

Важко судити, якою мірою П. Скоропадський вірив, був переконаний, зрештою ширій у здійсненні запропонованого ним варіанту оновлення, переустрою Росії, сформульованому в грамоті до всіх українських громадян та козаків від 14 листопада 1918 р. Адже його опоненти вважають, що словами про необхідність відбудови «рідної Великоросії» на федеративних засадах просто прикривалося прагнення зберегтися при владі за будь-яку ціну, в тому числі й через зраду українській справі, яка не мала жодної перспективи за торжества «білого руху». В обнародованому документі говорилося: «Ставлячись з великим співчуттям до всіх терпінь, які пережила рідна їй Великоросія, Україна всіма силами старалась допомогти своїм братам, виявляючи їм велику гостинність і підтримуючи всіма можливими засобами боротьбу їх за утворення в Росії твердого державного ладу.

Нині перед нами встають нові державні завдання.

Держави згоди здавна були приятелями колишньої великої і єдиної Російської держави.

Тепер після пережитого Росією великого заколоту, умови її майбутнього існування повинні безумовно змінитись.

На інших початках, на принципах федеративних, повинна бути відновлена давня могутність Всеросій-

ської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність в краю і в її межах вперше вільно одвели дух всі принижені і пригноблені большевицьким деспотизмом громадяне бувшої Росії.

Від неї ж вийшли дружба і єднання з Всевеликим Доном і славетними Кубанським та Терським козацтвами.

На цих початках, які, я вірю, поділяють і всі співники Росії – держави Згоди, а також яким не можуть не співчувати всі без винятку інші народи не тільки Європи, але й усього світу, повинна бути збудована майбутня політика нашої України.

Їй першій належить виступити в справі утворення Всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення Великої Росії.

В осягненню цієї мети лежить запорука добробуту як всієї Росії так і забезпечення економічно-культурного розвитку цілого українського народу на міцних підставах державно-національної самобутності.

Глибоко переконаний, що інші шляхи були б загибеллю для самої України, я кличу всіх, кому дорогі її майбутність та щастя, тісно з'єднані з майбутністю і щастям всієї Росії, згуртуватись біля мене і стати на захист України і Росії.

Я вірю, що цій святій патріотичній справі Ви, громадяне і козаки України, а також і решта людності, вчините мені сердечну й могутню піддержку.

Новосформованому мною кабінетові я доручаю в найближче виконання цього великого історичного завдання» [5].

Можливо, П. Скоропадський просто припускався серйозних прорахунків у реальній оцінці ситуації, виборі варіанту поведінки. В цьому плані достатньо красномовними видаються розлогі міркування гетьмана щодо того, якою бажав би він бачити майбутню Російську державу і, водночас, усвідомлення ірреальності своїх поглядів. «Росія може відроди-

тися – стверджує він, - лише на федеративних началах, а Україна може існувати лише як рівноправний член федеративної держави. В російських (в оригіналі російською мовою – «русских» - В. С.) колах до цих пір живе уява, що з Україною це лише оперетка, а потім все це піде на смарку. Це колосальна помилка російських («русских» - В. С.) кіл, успадкована старою системою політики. Ця система і повела до того озлоблення і того недовір'я, яке багато [хто] має до ідеї великої Росії. Всі окраїни думають: зміцниться Великоросія і знову візьметься за старе гноблення будь-якої національності, що входить до складу Російської держави. Я бачив багатьох українців, які висловлювали подібні побоювання, та нічого далеко шукати, той же самий Винниченко, сидячи у мене в кабінеті, говорив при мені одному українцеві-федералісту, що він і сам нічого не має проти федерації, але коли тепер говорити про федерацію, то тоді росіяни («русские») нічого не дадуть згодом, тому слід стояти за самостійністю до кінця, яка і приведе до федерації. Те, що тоді було сказано Винниченком, я тоді перевіряв на практиці. Як тільки я оголосив федерацію з Росією, я відразу зрозумів, що Винниченко був правий. Через кілька днів після появи грамоти великоруські круги уже ніякої України зовсім не визнавали» [2, с. 307-308].

Отже, як би там не оцінювати наміри й розрахунки П. Скоропадського (як відомо, немало хто вірить у те, що вони були найсвітлішими й найпрекраснішими, найперспективнішими), реалістична оцінка розвитку суспільних процесів наприкінці гетьманського правління переконує в тому, що найімовірніший результат був би негативним щодо української справи. Власне, це підтвердили й прийдешні події.

Наскільки виправдано звинувачувати українські соціалістичні партії, опозиційні політичні сили в поваленні гетьманату і чи з погляду

тодішніх конкретно-історичних обставин міг бути інший фінал?

З моменту краху гетьманської державності в історіографії не бракувало спроб покласти провину за такий невтішний фінал на український демократичний табір, на національні соціалістичні партії. Мовляв, якби не їхня амбіційність, нездатність надійно прорахувати перспективу суспільних тенденцій, гетьманат би зміцнився і функціонував далі на суспільне благо. А перемога антигетьманського повстання, торжество соціалістичної Директорії стали не кроком вперед в реалізації української ідеї, української справи, а, навпаки, наблизили до трагічної розв'язки – тріумфу сил, які в політичній борні виявилися по інший бік барикад, тобто більшовиків [6, Т. 2., с. 406-407].

Однак, у логіці adeptів гетьманської моделі влади чимало «слабких місць».

Зокрема, вимагає прискіпливішого розгляду і корекції оцінка потенційних можливостей, рівня організованості, згуртованості, мобільності, моральної готовності до радикальних дій такого високого, екстремального рівня як військово-повстання, соціалістичного табору.

На основі аналізу, оцінки, узагальнення наявного кола фактів, документів доводиться з великим ступенем вірогідності й доказовості констатувати, що українські соціалістичні партії в 1918 р. переживали далеко не найкращі свої часи. Як ключові центральнорадівські та урядові суб'єкти вони були значною мірою здеморалізовані своєю ж безпосередньою причетністю до запрошення в Україну австро-німецьких окупантів, наступним державним переворотом і формуванням моделі влади, яка видавалася антинаціональною, антиукраїнською. По їх авторитету було нанесено просто-таки нищівного удару. Навіть партійні низи сприймали те, що відбувалося, з нерозумінням, потрапляли у стан розгубленості [7, с. 401-422].

Всередині українських політичних партій посилювалися процеси ерозії, що, власне, почалися ще наприкінці попереднього року. Симптоматичним став дрейф групи лівих українських соціал-демократів, який завершився входженням до Компартії (більшовиків) України [58]. В партії українських есерів ще в травні на IV з'їзді стався розкол: ліва частина відділилася під назвою «боротьбистів» від решти однопартійців, обрала свій Центральний Комітет, виробила власну платформу, що істотно відрізнялася від програми організаційного об'єднання українських есерів так званої центральної течії [8, Т. III, с. 20-23]. Ліві елементи обох головних українських партій ще тільки «ставали на ноги», не встигли достатньо зміцнитися, щоб брати на себе роль ініціаторів, організаторів загальнонаціонального повстання.

Принагідно слід зауважити, що навіть дещо порівняно більше сконсолідованим і політично досвідченим місцевим більшовикам, які в липні 1918 р. оформилися в КП(б)У, також не вдалося досягти успіху в спробі організувати загальноукраїнське селянське повстання в кінці літа – на початку осені [7, с. 453-459].

Праві ж сегменти українських партій явно не виявляли активності, відверто гальмували процес реорганізації м'яко-опозиційного Українського Національного Союзу, з лона якого зрештою вийшла Директорія, як рушій і очільник процесу ліквідації гетьманату [9, с. 282-301].

Гадається, що події осені – зими 1918 р. розвивалися за дещо іншою логікою.

Масове несприйняття австро-німецької окупації і гетьманату, що виливалося в перманентні повстання проти влади і до часу жорстоко приборкувалося головним чином іноземною військовою силою, набуло нової перспективи, набрало «нового дихання» зі зменшенням в Україні австро-німецької потуги. Відмова іноземних солдат надалі підтримувати авторитарний режим в Україні, рішуча ви-

мога повернення на батьківщину відразу продемонстрували абсолютну слабкість, безпорадність, вразливість гетьманату, відчуття чого практично автоматично породжували стихійний порух пошвидше «поквитатися» з ненависною владою. До цієї тенденції можна цілком застосувати термін «революційне нетерпіння», впоратися з яким уже не було сил.

22 жовтня 1918 р., тобто за три з лишком тижні до появи Директорії і її заклику до антигетьманського повстання, з'явився наказ П. Скоропадського про запровадження надзвичайного стану на Харківщині [10, Т. 2. с. 59-60]. Пояснювалося це тим, що в «останні часи на Харківщині все більше повторюються розбійні вчинки озброєних банд, убивства, підпали, грабунки та підриви мостів на залізницях» [10, Т. 2. с. 59]. Вживані характеристики актів непокори і масового протесту цілком зрозумілі й водночас свідчать, що режим війшов у стадію не просто напруженого існування, а перетнув кризову межу, коли тільки шляхом екстремальних військових заходів намагався самозберегтися.

Однак то був лише початок.

Накази гетьмана про запровадження надзвичайного стану на Волині було видано 6 листопада, а в Одесі – 7 листопада [10, Т. 2. с. 65]. Не вдаючись тут до аналізу тих конкретних прерогатив, які надавались найвищими державними розпорядженнями місцевим властям, очевидно, що гетьман, його оточення гарячково шукали застосування силових варіантів протидії наростаючій хвилі повсюдної боротьби. Так, того ж таки 7 листопада було видано наказ про оголошення уже воєнного стану на Катеринославщині, Херсонщині, Поділлі і Таврії «з наданням всієї повноти влади відповідним командирам корпусів» [10, Т. 2. с. 66].

10 листопада черга дійшла до оголошення воєнного стану в трьох останніх українських губерніях – на Чернігівщині, Київщині і Полтавщині [10, Т. 2. с. 67-68].

Якщо перші накази підписував разом з П. Скоропадським міністр внутрішніх справ В. Рейнбот, то два останні – військовий міністр О. Рогоза.

Так, ще до появи штабу повстання вся, без винятку, територія України була переведена на надзвичайний, чи то військовий стан, що красномовно говорить само за себе.

Не обійшлося й без притаманних кожному авторитарному правителю елементів шантажу, відвертих погроз щодо тих, хто виявляє непослух. 10 листопада, як би у підсумок заведення в Українській Державі особливого режиму, в якому основна роль відводиться репресивному началу, П. Скоропадський звернувся до всіх громадян-українців із закликом до спокою, відмови від «самовільних вчинків». Завершується документ доволі прикметним пасажем: «В Мене є досить сили, щоб не допустити жодного руху проти державного ладу, але Я й Мій поклик почують всі громадяни, ведені любов'ю до рідного краю та добрим розумом» [10, Т. 2. с. 66-67].

Втім неважко передбачити, що якби гетьман і думав про силові сценарії втримання ситуації під контролем, можливостей для того просто не мав.

То ж створення Директорії може розглядатися, передусім, як реакція на об'єктивні реалії, а саме – стихійний розвиток практично тотальної боротьби проти панівного режиму, як спроба українських партій привести свою поведінку у відповідність з народними настроями і рухами. Звісно, відзначене зовсім не має на меті применшити значення того імпульсу і внесення консолідуючого, спрямовуючого начала, яке здійснила Директорія у ліквідацію гетьманського режиму.

Разом із тим, важливо подолати достатньо поширену в історіографії уяву про тенденцію штучного звуження у відтворенні ходу повстання переважно, а то й винятково, до походу Січових стрільців (їх було бли-

зько 2-х тисяч) та добровольців, що до них по дорозі приєднувались, на чолі з С. Петлюрою, що оголосив себе Головним Отаманом, з Білої Церкви на Київ.

Принципово важливо створити досить реалістичне уявлення про роль Директорії у поваленні гетьманського режиму. Було б помилкою пов'язувати початок повстання («виступ національно-соціалістичних радикалів» [11]) зі створенням Директорії, її закликами до боротьби й оперативними організаційними кроками, як це роблять деякі сучасні дослідники [12]. Значно адекватнішим історичній дійсності є підхід, згідно з яким Директорія надала селянсько-повстанській, страйковій боротьбі, спротиву інтелігенції, що й до того були досить могутніми, однак зовсім неузгодженими, стихійними, роз'єднаними, нового імпульсу, організаційного начала, якісно вищого рівня осмисленості та цілеспрямованості.

Незважаючи на те, що вирішальний момент, здавалося, повністю визрів, що можна було без зволікань і без сумнівів іти на рішучий штурм, дії українських революціонерів не були безоглядними. З двох можливих варіантів – негайно вдарити з Білої Церкви на Київ або підняти на боротьбу якомога ширші маси населення, озброїти їх, сформувані надійні військові сили і «обхопити» ними Київ – перевагу було надано другому.

Однак реалізації цих планів істотно зашкодили позиція і дії С. Петлюри. Він, як уже зазначалося вище, не брав участі у засіданні представників політичних партій, яке ввело його до складу Директорії. На той час С. Петлюра вже виїхав до Білої Церкви, де поквапився видати від власного імені Універсал до народу України із закликом до повстання. Так від імені Директорії – в цілому, і одного з її членів – зокрема, практично в один час з'явилося два документи зі схожими закликами до збройної боротьби. Ця неодндуш-

ність, радше – неузгодженість, була лише першим виявом суперечностей, які набудуть з часом величезних масштабів, наберуть непримиренного характеру.

Не менш шкідливим, за оцінкою В. Винниченка, стало й те, що діями С. Петлюри «уся акція, весь рух зразу, з самого початку було поставлено під марку одної, окремої особи, оформлено персональним характером, звужено, збіднено, затуманено. Всі повстанці, які почали стікатися до революційних центрів, стали називатися «петлюрівцями». «Петлюра йде на Гетьмана», «Петлюра кличе проти німців». Часто серед селянства, яке до сього не чуло імені Петлюри, чулись такі поголоски: «Ага, ось іде Петлюра на Гетьмана, вона йому покаже; слава Богу, не буде вже більше отої України». Словом, зразу було внесено цим якраз усе те, чого хотіли уникнути партії: персональний характер справи, неясність цілей, безпрограмність, відсутність колективності, навіть відсутність республіканського характеру руху» [13, с. 125].

Сповна використали ситуацію, що склалася, прибічники П. Скоропадського. Їм вигідно було кваліфікувати антигетьманський рух як помсту ображеної, озлобленої людини, кинutoї до в'язниці, котра після звільнення підняла на заворушення «бандитів». Отже, гетьманська пропаганда, намагаючись довести обмеженість повстанського руху, постійно підносила ім'я С. Петлюри як поодинокого героя.

Протилежним ефектом часто завершувались і спроби інших членів Директорії зламати ситуацію, «...надати всій справі повстання й революції не «геройський», а соціальний і національно-республіканський характер, щоб викликати в масах ідею *народної й української* боротьби з експлуататорськими клясами», навмисно підкреслюючи «скрізь назву «республіканській військ», «революційно-республіканська армія», а не «петлюрівці», роз'яснюючи, «що не якийсь один чоловік С. Петлюра з своїми

«петлюрівцями» робить бунт, а все свідоме українське революційне громадянство виступило проти руської буржуазії й увесь український працюючий люд повстав проти гнобительських кляс» [13, с. 126-127]. Однак, випередивши інших, С. Петлюра, всупереч усьому вищезазначеному, досяг свого – його ім'я «стало маркою всього руху».

«І звідси почалась петлюрівщина, яка стільки шкоди принесла українській революції й за яку стільки сорому довелось зазнати щиро демократичним елементам українства» [13, с. 127], – із сумом констатує В. Винниченко. Слідом за Головою Директорії за відродження історичної правди виступив і М. Шаповал. І на основі багатьох фактів, і з аналізу власного досвіду людини, яка, через об'єктивні обставини, знала набагато більше за інших, М. Шаповал рішуче заперечує виняткову роль С. Петлюри в організації й здійсненні антигетьманського повстання – міф, який народився ще 1919 р. й пізніше дедалі активніше поширювався прибічниками Головного Отамана. «Коли пізніше, та й тепер, в пресі з'являються замітки про те, що гетьман оповістив федерацію, а Петлюра підняв через це повстання, то ми лише юмористично усміхаємось: так пишеться історія! А робилась вона *цілком инакше*, – стверджує М. Шаповал. –...Коли говорити про символи, то до організації другої Української Революції не мав ніякого відношення ані Петлюра, ані Швець, ані Андрієвський. Справді робив для цього В. Винниченко, дещо я, А. Макаренко, згадані раніш військові, допомагав П. Дідушко, як наш секретар. Григорійв напр., добував гроші на організаційні цілі, а робив, напр., багато невідомий нікому селянин с.-р. Петро Антонович Косенко з Борщагівки (під Києвом), який пішки і на своїй кобильчині обходив і об'їздив Київщину й Поділля, шепочучись з «товаришами», призначаючи по селах «штаби»; в місяць раз приходив нишком до мене і годинами

викладав «що і як». З вдячністю згадую перед вами непомітного, але великого героя листопадової Української Революції. О, їх таких героїв, що потім тисячами клали свої голови за визволення України, було дуже багато» [14, с. 123-124].

Наведене, як і інші факти, свідчить: дії повстанців розвивались не лише з Білої Церкви, а водночас із кількох пунктів, захоплюючи у свій вир дедалі більшу територію України. «Повстання почалось одночасно з Білої Церкви, Бердичева і Харкова 16 листопаду. Полковник Коновалець (Січові стрільці), Пелешук (Чорноморський Кіш) і Балбочан (Запорізька дівізія) одночасово виступили з своїми військами на бій з ворогом. Одночасово запалало на Правобережній і Лівобережній Україні. Скрізь філії УНСоюзу робили перші кроки, скидали представників старої влади і призначали нову іменем УНСоюзу. Військову владу ставила Директорія і військова команда. Скільки було міст на Україні – скільки переворотів, скинутих і поставлених влад, море незареєстрованого героїзму, необчислених жертв, згорілих в пристрасі сердець, саможертвенно віддано на службу Україні індивідуальностей, кар'єр і т. п.» [14, с. 124]

М. Шаповал багато уваги надає питанню про масову підтримку повстання селянством, наводить як документальні, так і мемуарні свідчення. «Зворушуючі були моменти! – пише він. – Селянство само організувало постачання харчів революційному військові: в хатах пекли хліб, варили страву, збирали оклунки всяких продуктів, худобу, коней і т. п. Все це везли у військові частини. Так що коли білими сніговими дорогами йшло народне військо, то за ними тяглись сотні і тисячі підвід, йшли «дядьки» в кожухах, свитах, кобеняках, в шапках волохатих – все на фронт проти осоружної гетьманщини. Через засніжені переліски, гаї, чагарники тяглись чорні рухливі маси. Так з-під снігів повстала селянська Україна!» [14, с. 124-125].

В. Винниченко, зі свого боку, також стверджує, що «за кілька тижнів революція обняла всю Україну. Вогні повстання вибухали один за одним то тут то там, зливаючись у широке суцільне море революційної пожежі, захоплюючи великі міста, містечка, села...» [13, с. 130]. Щоправда, він не замовчує й труднощів військового будівництва, особливо щодо озброєння повсталих [13, с. 151].

П. Христюк цілком пристає до висновків про масовість антигетьманського руху, додає, що, крім робітництва і селянства, «повсталала майже вся демократична інтелігенція, повстали навіть деякі бувші «гетьманці» – заможніше селянство, члени Української Хліборобсько-Демократичної Партії. Всім залив за шкуру сала «ясновельможний пан гетьман» з поміщиками та капіталістами, всі були обхоплені страшною ненавистю до гетьманського режиму і радо йшли на боротьбу, на знищення його» [8, с. 135].

Розпочавши виступ з Білої Церкви, повстанці вже наступного дня зайняли Фастів. Просуваючись далі, того ж дня їм вдалося зненацька захопити й станцію Мотовилівка. Однак ранком наступного дня з Києва через Васильків до Мотовилівки прибула добре озброєна офіцерська дружина (570 багнетів і шабель) під командуванням князя Святополк-Мирського, полк особистої охорони гетьмана – сердюки (700 багнетів) і бронепотяг. На під'їзді до станції офіцери залишили ешелони і почали наступ через відкрите поле на позиції січовиків (400 багнетів, 10 кулеметів і 2 гармати), які засіли в лісі, що оточував Мотовилівку.

Припустившись тактичного прорахунку, недооцінивши суперника (гетьманці гадали, що їм доведеться втихомирити бунт малоорганізованої банди – так їм пояснювали сутність справи, виряджаючи з Києва), зазнавши розколу в своїх лавах (сердюки відмовились йти в атаку за офіцерами) на чолі з бездарним командуванням, дружинники зазнали нищів-

ної поразки. Половина їх особового складу була буквально «викопана» кулеметним вогнем [15, с. 205-206].

Шлях на Київ було відкрито. Сердюки, елітарна частина гетьманського війська, після бою під Бояркою перейшли на бік повстанців. Так само чинили скрізь й інші гетьманські підрозділи.

Дуже важливою виявилась роль у військових діях Чорноморського коша (командуючий – старшина Пелещук), що оперував у районі Буча – Ірпінь – Ворзель (уздовж залізниці Київ – Ковель): уже в листопаді він здійснював напади на гетьманські війська в Пуща-Водиці і навіть на Куренівці [15, с. 137-138].

Свій внесок у розвиток подій зробив й Український Військово-Революційний комітет, сформований Директорією відразу ж після свого створення для координації повстанської боротьби в Києві і поза ним. Комітет (М. Авдієнко, В. Чеховський, З. Висоцький, М. Галаган, Н. Завгородній і М. Марченко) існував при ЦК УСДРП і готував виступ проти гетьманської влади безпосередньо в столиці. З наближенням республіканських військ Український ВРК призначив окремий оперативний штаб – М. Авдієнко, М. Галаган і Г. Горобець, який взявся за організацію бойових груп (серед них були й більшовицькі).

Коли 19 листопада 1918 р. війська Директорії наблизились до Києва, ВРК вирішив розпочати в місті повстання. В ніч з 22 на 23 листопада революційні загони захопили Поділ (це здійснив саме більшовицький загін), Либединський (Либідський) район, частину Старокиївської дільниці, Лук'янівки і Куренівки. Але через відсутність належної координації дій захопити весь Київ не вдалося, й за наказом Комітету повстанці звільнили захоплені пункти [8, Т. III, с. 140].

Здавалося, на перший погляд неминуче падіння Києва було відтягнуте діями німецького командування.

Порушивши укладену 15 листопада 1918 р. у Білій Церкві угоду про невтручання німців у боротьбу між Директорією і гетьманською владою, окупаційне командування висунуло на підступи до Києва свої частини. А згідно саме з угодою повстанці зобов'язувались не нападати на австро-німецькі війська.

Керівництво республіканських військ змушене було відрядити до Києва, до німецької ради солдатських депутатів спеціальну делегацію. На переговорах представники ради і німецького командування заявляли про бажання негайно залишити Україну, чого їм не дозволяють «переможці» – країни Антанти. Останні через французького консула в Одесі Енно під загрозою репресій вимагають від німців не допустити в Київ повстанців.

П. Христюк зазначає (і наводить на підтвердження своєї думки окремі документи), що «київська німецька залага одержала від гетьманського уряду великі гроші, що й зробило її такою уважною до депеш пана Енно з Одеси» [8, Т. III, с. 138-139; 13, с. 151-152; 16, с. 191-192].

Коли до П. Скоропадського дійшли відомості про утворення Директорії, він оголосив загальну мобілізацію. Але вона майже нічим не зарядила загальному станові справ. Командувачем української армії гетьман призначив генерала від кавалерії графа Ф. Келлера. Він мав якнайшвидше приборкати повстання. Фактично генерал дістав диктаторські повноваження, адже йому підпорядковувалися всі збройні сили та місцеві органи влади України. Розцінивши це як передачу всієї повноти влади в його руки, генерал Ф. Келлер утворив підпорядковану персонально йому «Раду оборони». В оточенні головнокомандуючого визрівала змова з метою повалення гетьмана. Генерал «дав добро» на гоніння проти українців. Офіцерські добровольчі загони вчинили низку варварських акцій проти національних святинь. Зокрема, вони знищили погруддя Т. Шевченка в Києві. Відомий своїми антиукраїнськими

поглядами, граф Ф. Келлер загострив відносини з командуванням багатьох військових частин гетьманської армії. Це, в свою чергу, призвело до того, що на бік повстанців перейшли Запорозька дивізія під командуванням полковника П. Балбочана та «сірожупанники». Тому вже 26 листопада 1918 р. П. Скоропадський звільнив Ф. Келлера з посади командувача всіма збройними силами України, а на його місце призначив генерал-лейтенанта князя О. Долгорукова. Однак після поразки гетьманців під Мотовилівкою у П. Скоропадського не було сил чинити серйозний опір військам Директорії.

Усе ж режим конвульсивно хапався за будь-які можливості самозахисту й самозбереження. Однією з останніх спроб запобігти ліквідації гетьманської влади було прийняття 5 грудня на нічному засіданні «внесеного військовим міністром законопроекту про мобілізацію і призов всього чоловічого населення Київського градоначальства, здатного носити зброю, що народилося з 1 січня 1889 р. до 31 грудня 1898 р.» [10, Т 1. с. 410-411]

Після внесення поправок і доповнень документ отримав назву «Закон про мобілізацію всього чоловічого населення Київського міського отаманства 1889-1898 рр. народження, здатного носити зброю» [60, Т 2. с. 391]. Невиконання закону тягло за собою тяжкі покарання, серед яких і такі: «За ухилення від призову, приховування призованих, за незаконне увільнення від призову, а також за допомогу цьому – винні підлягають військово-польовому судові, котрий за такі вчинки визначає каторжні роботи од 4 до 20 років. ...Голови й секретарі домових комітетів, а де їх нема, то домовласники або їх заступники за недодержання правил цього закону караються військово-польовим судом – відданням до справительного відділу на строк від 1 до 4 років» [10, Т. 2. с. 392-393].

Однак ніякі заходи вже не могли зламати ситуацію.

То ж коли потяг з останніми німецькими військовими залишив Київ, П. Скоропадському нічого не залишалось, як зректися гетьманства. Жоден сумлінний історик не може пройти повз визнання масштабності антигетьманського повстання. Щоправда, для деяких авторів – це додаткова можливість віднайти в масовому русі й тіньові сторони – стихійність, неорганізованість, схильність до анархії, розбою, пограбувань, єврейських погромів, періодичних зрад і переходів у табір противників тощо [11, с. 190-193]. Керівникам повстання робляться закиди, що вони навіть не мали уявлення про чисельність збройних сил, що вливалися в антигетьманську боротьбу. І з тим не можна не погодитись. Хіба що варто зауважити – у даному випадку стихійність, неорганізованість, незапланованість і непрогнозованість зайвий раз доводили: революційні дії не були штучно підлаштовані, спеціально інспіровані, а стали результатом органічного заперечення монархічного авторитарної альтернативи державної організації українського суспільства, природним потягом перервати полюсу правління, яка виявилась абсолютно неприйнятною для більшості нації.

Викладене дозволяє зробити, як видається, незаперечний висновок: гетьманський режим від самого початку існування не міг розраховувати на народну підтримку і його ліквідація залишалася лише питанням часу. І такий час наступив 14 грудня, коли з'явився останній гетьманський документ. Можливо, грамоту П. Скоропадський написав власною рукою. Певні підстави думати так дає те, що зроблено це, на відміну від усіх попередніх матеріалів, що являли собою швидше за все, плід колективних, або індивідуальних, але апаратних зусиль, російською, а не українською мовою. В усякому разі, в україномовному виданні «Відродження» 15 грудня 1918 р. зречення видруковане у наступному вигляді:

«Всем, всем по учреждениям Украины. Всем войсковым частям и учреждениям. Я, гетьман всея Украины, в течении семи с половиной месяцев все свои силы клал на то, чтобы вывести страну из того тяжелого положения, в котором она находилась. Бог не дал мне силы справиться с этой задачей. Ныне ввиду сложившихся условий, руководствуясь исключительно благом Украины, от власти отказываюсь.

Павел Скоропадский

14 декабря 1918 года, город Киев» [11, с. 74].

Природно, що в такому ж вигляді воно з'явилося і в газетах «Мир» і «Наш путь».

Того ж дня Рада Міністрів прийняла дві постанови (оригінали також російською мовою – вочевидь, на переклад не вистачало часу). Першою «в інтересах спокою і порядку» в Києві відновлювалася діяльність заборонених міської думи і міської управи і їм передавалось управління Києвом. А в другому документі було лише 14 слів: «Обговоривши вимогу Директорії[,] Рада Міністрів постановляє скласти з себе повноваження і передати владу Директорії» [17, с. 505-506; 10, Т. 2. с. 393-394].

Та, власне, що тут ще можна було сказати? Час останнього гетьманату вичерпався.

Підводячи підсумок, можна констатувати що прогнози високопоставленого австрійського військового щодо перспектив режиму гетьманату, його уособлення – П. Скоропадського, долі Української Держави багато в чому виявилися пророчими. Це підтверджується як аналізом правничих засад і юридичною оцінкою характеру функціонування авторитарного правління, так і ретроспективним відтворенням розвитку суспільних процесів в цілому. Незаперечним постає її висновок, що несприйняття абсолютною більшістю нації, народу, влади, встановленої після державного перевороту, до якої правомірно застосувати терміни «окупаційно-гетьманський», чи «гетьмансько-окупаційний режим», не залишало шансів на більш-менш тривале її існування [64]. Можливо, процес краху гетьманату, з діяльністю якого, природно, були пов'язані і певні позитивні зрушення, виявився дещо прискореним в результаті дії привнесених, зовнішніх чинників (революційні катаклізми в країнах-окупантах – Німеччині й Австро-Угорщині), однак, по суті, це мало що змінювало в підсумку, зовсім не відмінюючи історично-детермінований фінал.

Список використаних джерел

1. *Пеленський Я.* Передмова. Спогади гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 – грудень 1918) // Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918.
2. *Скоропадський Павло.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.-Філадельфія, 1995.
3. *Гражданская война на Украине.* – Т. 1. – Кн. 1.
4. *Бойко О.* Український національний союз і організація антигетьманського повстання // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. – К., 2002. – С. 161-180.
5. *Грамота Гетьмана П. Скоропадського до всіх українських громадян та козаків.* – Державний вістник. – 1918. - № 71. – 16 листопада. – С. 1. (Українська Держава, Т 2.....)
6. *Дорошенко Д.* Історія України. 1917-1923 рр. – Т. 1. – Ужгород, 1932; – Т. 2. – Ужгород, 1930.

7. *Солдатенко В. Ф.* Деміурги революції. Нарис партійної історії України 1917-1920 рр. – К., 2017. – 748 с.
8. *Христюк П.* Записки і матеріали до історії Української революції. – Т. II, III. – Прага, 1921.
9. *Солдатенко В. Ф.* Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. – У 4-х т. – Т. II. – Рік 1918. – К., 2009. – 412 с.
10. *Українська Держава* (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. – К., 2015. – Т 1. – 790 с.; Т. 2. – 412 с.
11. *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність 1917-1919 рр. (історико-генетичний аналіз). – С. 187.
12. *Яневський Д.* Директорія як міф // Центральна Рада і український державотворчий процес. Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. – Київ, 1997. – С. 221-233.
13. *Винниченко В.* Відродження нації (Історія української революції [липень 1917 р. – грудень 1919 р.] . – Ч. III. – К., Відень, 1920.
14. *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – 324 с.
15. *Савченко В. Н.* Симон Петлюра. – Х., 2004. – 415 с.